

Overigens worden in beide Scarpe-artikelen node kaartjes gemist. In het artikel van Moyaux staat eveneens het economische aspect van het water voorop in de vorm van maatregelen en berechting inzake de smokkel van Engelse producten tijdens de Franse tijd. Theorie en praktijk waren in Vlaanderen en Noord-Frankrijk kennelijk niet overal gelijk en veranderden bovendien nogal eens.

Eigenlijk ademt het artikel van Verschave over de 'wateringen' dezelfde tijdgeest als Moyaux' bijdrage. Want ook in het waterschapsrecht en -bestuur traden gedurende de Franse tijd voortdurend veranderingen op. Terwijl de maatregelen om smokkel tegen te gaan juist werden verscherpt, zien we op waterschapsterrein eerst een verre gaande centralisatie, die na voortdurende kritiek van onderop uiteindelijk weer ongedaan werd gemaakt. Een parallelle beschrijving van de Franse periode voor gebieden in Nederland, bevat de bundel helaas niet. Zo werd bijvoorbeeld in de polders van voormalig Staats-Vlaanderen de afschaffing van de polderdirecties en vergaderingen van ingelanden door massaal protest ingetrokken.

De bijdragen van Van der Linden (overzicht van de Nederlandse waterschapsgeschiedenis), Giebels (twee crisissen in de Rijnlandse omslag) en Moorman van Kappen (Gelders dijkrecht) sluiten aan bij het artikel van Verschave. Met uitzondering van Giebels artikel, bevatten deze Nederlandse bijdragen weinig opmerkelijk nieuwe aspecten. Ze geven eerder een aardig overzicht, hetgeen wellicht wel passend is op zo'n congres voor een deels niet-Nederlands gehoor. Aan de andere kant benadrukt Moorman van Kappen naar mijn smaak te sterk het unieke van het Gelderse dijkrecht. Kwam men onder dezelfde omstandigheden in praktische dijkzaken en daaruit voortvloeiende regelgeving in verschillende gebieden werkelijk wel tot zulke unieke regels, wetten of costumen? Zo zette bijvoorbeeld iemand in Vlaanderen, die niet bij machte was om de dijk te onderhouden ook 'sijn spade up den dijk'.

Een wel bijzonder aspect van het water was het gebruik daarvan als gerechtelijk instrument om verdachten tot bekentenis te dwingen. In zijn artikel gaat Demars-Sion op deze toepassing van het water zeer omstandig in. Hij vergelijkt daarbij de praktijk tijdens de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw in Parijs met die in Vlaanderen en ziet daartussen vrij weinig verschil. Het nut van de waterproef blijkt duidelijk uit het feit dat te Parijs ca. 1400 slechts 6 op 94 personen alsnog bleven volharden in hun zwijgen. Tijdens de zeventiende en achttiende eeuw komt dit gerechtelijke dwangmiddel geleidelijk in onbruik. De tweede bijdrage over de waterproef in Vlaanderen van Le Marc'Hadour beperkt zich tot een korte mededeling die net zo goed in een aparte noot had gekund in Demars-Sions artikel.

Tenslotte nog enkele algemene opmerkingen. Een korte Engelse samenvatting per artikel wordt node gemist. Ook informatie over de auteurs ontbreekt. Uiteraard hebben alle bijdragen wel iets met het water van doen, maar niet allemaal evenveel met het recht of de rechtsgang. Zo is er geen bijdrage over het veerrecht. En ondanks de veelvuldige vermeldingen van de watermolens langs de Scarpe, ontbreekt een bijdrage over het maalrecht. Niettemin, *L'eau et le droit* is een bundel waar specialisten ongetwijfeld hun gading in zullen vinden. Ook zijn enkele behandelde themata interessant genoeg om eens in breder Nederlands perspectief te plaatsen, zoals de centralisatiepogingen tijdens het Franse bewind en zijn regionale varianten.

A. M. J. de Kraker

L. P. Grijp, ed., *Nationale hymnen. Het Wilhelmus en zijn burens* (Nijmegen: SUN, Amsterdam: P. J. Meertens Instituut, 1998, 207 blz., ISBN 90 6168 693 8).

De omslag van dit boek toont ons Patrick Kluiven en Dennis Bergkamp, in de tenue van het

Nederlandse elftal. Met samengeknepen lippen zingen zij in gedachten het Wilhelmus. Zo'n foto doet het wel goed voor reclamedoelinden, en zal misschien kopers trekken buiten de eigenlijke doelgroep. Maar als hun duidelijk wordt dat ze een bundel wetenschappelijke artikelen in huis gehaald hebben, mogen ze zich niet misleid voelen. Wat het boek namelijk beoogt, is de presentatie van een aantal zogenaamde liedbiografieën. Zo'n liedbiografie vervolgt de levensgeschiedenis van een lied vanaf zijn ontstaan tot het tijdstip van zijn verdwijning, of — mocht dat nog niet aangebroken zijn — tot de huidige dag. Bij dat leven hoort alles wat een lied populair kan maken, inclusief de wedstrijden van het Nederlandse elftal.

De ene helft van de bundel is gewijd aan het Wilhelmus, de andere helft aan de burens: de Engelsen, Fransen, Duitsers en Belgen. Wie goed zoekt, vindt ook iets over Luxemburg, al is er helaas geen index toegevoegd om hem op weg te helpen. Nadrukkelijk vergeleken worden de nationale hymnen niet, maar de lezer kan zonder moeite zelf interessante parallellen trekken. Wij moeten ons hier tot het Wilhelmus beperken, of ruimer gezegd, het Nederlandse volkslied, want er is ook aandacht voor de negentiende-eeuwse rivaal, het 'Wien Neerlandsch Bloed'. Martine de Bruin behandelt het Wilhelmus tijdens de Republiek, Louis Peter Grijp bespreekt in twee hoofdstukken nationale hymnen in het Koninkrijk der Nederlanden, en Eberhard Nehlsen, bekend als de Duitse Wilhelmus-expert, beschrijft wat er rondom tekst en melodie van het Wilhelmus in het Duitse taalgebied allemaal is voorgevallen.

Hoe verder een liedbiografie teruggaat in de tijd, hoe meer ze lijkt te bestaan uit punten, die op de tast door lijnen verbonden worden. Zo is het met Martine de Bruins hoofdstuk. De oudste geschiedenis van het Wilhelmus bestaat uit losse feiten. Zij voegt daar nieuwe aan toe, en hakt hier en daar knopen door, maar het eindpunt van alle tegenspraak is nog niet in zicht. Het is interessant te lezen, dat Marnix het Wilhelmus niet geschreven kan hebben, omdat Maljaars die theorie heeft weerlegd (18). Laat Hofman en Den Besten het niet horen! De vraag naar het auteurschap van het Wilhelmus is een bevestiging van het feit, dat er in de geschiedwetenschap inderdaad enkele discussies zonder eind worden uitgevochten. Niettemin maakt Martine de Bruin twee belangrijke dingen duidelijk. Ten eerste heeft het Wilhelmus al in de tijd van de Republiek een status verworven, die feitelijk weinig verschilt van erkenning als nationale hymne. Ten tweede is de melodie aanzienlijk beter bekend geweest dan de tekst.

We waren op weg naar een volkslied, maar het kwam er niet van. Toen in de negentiende eeuw de behoefte aan een echt volkslied rees, bekrachtigde men niet het oordeel dat de geschiedenis al had gegeven. Neen, er werd een prijsvraag uitgeschreven, en het bekroonde lied werd verheven tot nationaal gezang: Tollens' vermaarde 'Wien Neerlandsch Bloed'. Het heeft de wind mee gehad tijdens de Belgische opstand, maar de concurrent heeft zich op den duur toch beter gehandhaafd, en in 1932 heeft het Wilhelmus definitief het pleit gewonnen. De verbinding met de christelijke religie en het huis Oranje bemoelijkten toen nog wel de feitelijke algemene aanvaarding. Maar de bezettingstijd nam ook die bezwaren weg. In de jaren 1940-1945 was het Wilhelmus de onbetwistbare uitdrukking van het vaderlands gevoel.

Het nationaal bewustzijn heeft zich na de oorlog niet kunnen handhaven. Het Wilhelmus bleef wel, nu volstrekt onomstreden, maar van de tekst ging geen inspirerende werking meer uit. De woorden zijn thans dan ook aan velen onbekend, maar volgens Grijp is dat eerder een voordeel dan een nadeel. 'Het zijn rituele klanken geworden die samen met de muziek en de voordracht een sterke emotionele beleving van de nationale identiteit teweeg kunnen brengen' (90). Het Wilhelmus heeft dan zijn plaats naast de andere nationale symbolen, te weten de vrijmarkt op koninginndag en de oranje shirts van het Nederlands elftal. Zo ontstaat dan een nieuw drievoudig snoer. God, Nederland en Oranje is vervangen door Voetbal-Vaderland-Vorst (94). Dat stelt een nieuwe eis aan de tekst. Een volkslied moet in het stadion gezongen kunnen

worden. Aan die voorwaarde kan het Wilhelmus niet voldoen. En als het zo gesteld is, heeft Grijp gelijk: dan kunnen wij de woorden beter missen. De tekst blijft zoals altijd het zwakke punt van ons volkslied.

A. Th. van Deursen

P. R. Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw, circa 1600-1910* (HES Studia historica XX; AAG Bijdragen XXXV11; Wageningen: Landbouwniversiteit Wageningen, Middelburg: Stichting historisch onderzoek Zeeland, 't Goy, Houten: HES uitgevers, 1998, 875 blz., f95,-, ISBN 90 6194 378 7).

Over het Zeeuwse (economische) verleden bestaan nog veel misverstanden. Een voorbeeld hiervan is de hardnekkige misvatting van de zogenaamde afsluiting van de Schelde, waardoor na 1585 geen goederenverkeer met Antwerpen meer mogelijk zou zijn geweest. In feite was de sluiting slechts een fiscale maatregel en vond er over de rivier nog steeds een uitgebreid scheepvaartverkeer tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden plaats. Een dwaling die Peter Priester signaleert, is het beeld dat de Zeeuwse boer 'in vroegere eeuwen nog geheel een werktuig van gewoonte en vooroordeel was, iemand die in isolement en onwetendheid leefde en slechts de overgeleverde praktijken en tradities slaafs wist na te volgen' [7]. Voor de historicus ligt er dus nog een mooie taak om dit soort verzinsels uit de wereld te helpen.

In opdracht van de Stichting historisch onderzoek Zeeland (SHOZ) heeft (agrarisch) historicus Peter Priester, gepromoveerd op de Groningse landbouw, een kloek werk geschreven over de Zeeuwse landbouw tussen circa 1600 en 1910. De grondslag van het boek vormt het getal en niet de subjectieve, kwalitatieve waarnemingen van contemporaine auteurs, die veelal tot de elite van de Zeeuwse samenleving behoorden. Priester hanteert het uitgangspunt dat cijfers oude redeneringen kunnen ontkrachten, historische mythen kunnen ontzenuwen en nog onbekende ontwikkelingen kunnen beschrijven en analyseren [15/16].

Het boek van 875 pagina's is in twee delen opgebouwd; een tekstgedeelte (420 blz.), aangevuld met bijlagen, kaarten, noten enz. (455 blz.). In deel I volgen na de inleiding, waarin afbakening en thematiek uiteen worden gezet, twee hoofdstukken over de omgeving van het landbouwbedrijf: de bodem, het landschap, de bevolking, de economie en de juridische en sociale context waarin het landbouwbedrijf functioneerde. Hoofdstuk vier beschrijft het Zeeuwse landbouwbedrijf, met nadruk op de twee à drie eeuwen vóór 1870, het tijdvak vóórdat de modernisering begon. Op grond van de verzamelde gegevens komt Priester tot de conclusie dat er op de lange termijn wel degelijk sprake was van dynamiek, in tegenstelling tot de hierboven geciteerde misvatting. Ook in regionaal opzicht was een verscheidenheid herkenbaar in de bedrijfspgrootte, het bouwplan en de veehouderij.

Aan de hand van de uiteenlopende stadia van productie, verwerking en handel worden de twee negentiende-eeuwse Zeeuwse hoofdgewassen tarwe en meekrap (=verplant) in hoofdstuk vijf onderzocht. Hieruit ontstaat een enigszins tegenstrijdig beeld. De gewasopbrengsten in de bestudeerde periode vóór 1870 bleven opmerkelijk stabiel, de arealen daarentegen niet. In het noorden van het gewest werd de tarweteelt geleidelijk verdrongen door de meekrapteelt.

In het laatste en zesde hoofdstuk wordt de (grond)productiviteit aan de hand van de reële pachtwaarde van de landbouwgrond onderzocht. Ook hier blijkt de opmerkelijke stabiliteit van de productie. Opmerkelijk is echter de sterke toename van de productiviteit na 1870. Het geheel wordt afgesloten met de innovaties die deze groei hebben mogelijk gemaakt.